

АРФАГРАФІЧНЫ АНАЛІЗ

Арфаграфічны аналіз садзейнічае больш глыбокаму засваенню арфаграфічных нормаў, свядомай выпрацоўцы навыкаў правапісу, замацаванню пэўных правілаў і тыпаў арфаграм і тым самым спрыяе выхаванню адукаваных і ўсебакова культурных грамадзян.

Асноўнай мэтай арфаграфічнага аналізу з'яўляецца вызначэнне і тлумачэнне наяўных у слове **арфаграм** (грэч. *ortos* 'правільны', *gramma* 'запіс, літара') — унармаваных (правільных) напісанняў, якія адпавядаюць пэўным арфаграфічным правілам. Так, у слове *загадка* рэалізавана правіла правапісу звонкіх зычных у пазіцыі перад глухімі: яны на пісьме не падвяргаюцца асіміляцыі і не змяняюцца ў сувязі са зменай іх вымаўлення. Напісанне такіх зычных правяраецца моцнай іх пазіцыяй (звычайна перад галоснымі), параўн. *загадка* — *загадэчка, загадаць*. Арфаграмай у слове *вясна* з'яўляецца літара *я*, якая (у адпаведнасці з правілам) пішацца на месцы *е, ё* ў першым складзе перад націскам, параўн. *вёсны, вёсен*.

Арфаграмай можа быць не толькі літара, але і злітнае, паўзлітнае і асобнае напісанні слоў, вялікая ці малая літара ў пачатку слова, перанос слова з аднаго радка на другі, графічныя скарачэнні слоў і інш. Помніце, што арфаграмы нельга шукаць абсалютна ва ўсіх словах (гэта даволі папулярная памылка школьнікаў і студэнтаў). Іх можна знайсці толькі ў тых словах, для напісання якіх існуюць магчымыя варыянты. Выбар аднаго з іх рэгламентуецца пэўнымі нормаў і адпавядае канкрэтнаму арфаграфічнаму правілу. Калі ж выбар варыянта напісання адсутнічае і прымяненне арфаграфічных правілаў не патрабуецца, то ў слове арфаграмы няма. Таму нельга адшукаць арфаграмы ў словах тыпу *дом, соль, цукар, рай, восень, лета, сын*, бо іх напісанні адпавядаюць правілам графікі і не патрабуюць ужывання пэўнага арфаграфічнага правіла (у лінгвістычнай літаратуры падобныя напісанні лічацца апорнымі).

Сучасны беларускі правапіс грунтуецца на 4 прынцыпах, асноўныя адрозненні паміж якімі паказаны ў наступнай табліцы:

Прынцып, яго сутнасць	Асноўныя напісанні паводле гэтага прынцыпу
1. <i>Фанетычны</i> — асноўны прынцып беларускага правапісу: гукі на пісьме перадаюцца адпаведна	1. Аканне — на месцы <i>о, э</i> пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пішацца <i>а</i> . 2. Яканне — у першым складзе перад націскам <i>е, ё</i> пераходзяць у <i>я</i> . 3. Зычныя <i>д, т</i> перад галоснымі <i>е, ё, ю, я і, а</i> таксама перад мяккімі <i>в'і м'</i> пераходзяць у <i>дз', ц'</i> . 4. У пры-

<p>літаратурнаму вы- маўленню (“як чуец- ца, так і пішацца”).</p>	<p>стаўках на з (с) перад звонкімі зычнымі пішацца і вы- маўляецца з, а перад глухімі — с. 5. Зычныя л’, з’, с’, дз’, ц’, н’, ж, ч, ш у становішчы паміж галоснымі гукамі вымаўляюцца падоўжана і на пісьме абазначаюцца дзвюма літарамі. 6. Спалучэнні зн, сн, сл, рц, рн, нц вымаўляюцца і пішуцца аднолькава. 7. Спалучэнні кс, тс, чс, цс на пісьме абазначаюцца літа- рай ц і інш.</p>
<p>2. <i>Марфалагічны (фа- нематычны)</i> прын- цып патрабуе ад- нолькавай (аднастай- най) перадачы на пісьме марфем і іх звычайных па- зіццях</p>	<p>1. Нязменна (незалежна ад вымаўлення) пішуцца звонкія зычныя на канцы слова і ў сярэдзіне перад глу- хімі, глухія перад звонкімі, шыпячыя перад свісцячы- мі, прыстаўкі і прыназоўнікі на д і б. 2. Асімілятыўная мяккасць зычных на пісьме не перадаецца. 3. Зычныя д і т у спалучэнні з ц, ч пішуцца нязменна. 4. Каранё- частак незалежна ад выя зычных з, ж, ш, г, х перад суфіксам ск у геаграфіч- ных назвах пішуцца нязменна. 5. У прыназоўніку без і часціцы не пішацца е і інш.</p>
<p>3. <i>Традыцыйныя (гіс- тарычныя)</i> напісанні перадаюцца па тра- дыцыі, хаця яны су- пярэчаць фанетыч- наму і марфалагічна- му прынцыпам</p>	<p>1. Напісанне літары е ў першым складзе перад на- ціскам у словах <i>дзесяты, дзесяты, семнаццаць</i> і інш. 2. Правапіс вялікай літары ў назвах міжнародных арганізацый, дакументах міжнароднага значэння. 3. Напісанні е і я (непаслядоўнае) пасля мяккіх зычных у словах іншамоўнага паходжання тыпу <i>сяржант, яфрэйтар, генерал, перон, сезон</i> і інш.</p>
<p>4. <i>Дыферэнцыяльныя</i> напісанні патрабу- юць размежавання аднолькавых па гу- чанні слоў</p>	<p>1. Напісанне вялікай і малой літар у агульных і ўлас- ных назоўніках. 2. Напісанне некаторых слоў разам, праз дэфіс і асобна. 3. Размежаванне канчаткаў твор- нага склону ў аднолькавых прозвішчах і геаграфічных назвах і інш.</p>

* Арфаграфічны аналіз звычайна праводзяць у наступнай п а с л я д о ў н а с ц і:

1. Прыводзіцца арфаграфічны запіс слова з абазначэннем націску і падкрэсліваннем арфаграм (ы).

2. Вызначаецца тып (від) арфаграмы (на якое правіла).

3. Называецца (фармулюецца) правіла напісання арфаграмы.

Прыводзяцца прыклады на гэта правіла.

4.*Указваецца прынцып напісання (фанетычны, марфалагічны, традыцыйны, дыферэнцыяльны).

Прывядзём некалькі ўзораў арфаграфічнага аналізу:

◆ *Дуб галлэ распусціў каранасты над ім... (Я. Купала)*

Дуб, над — арфаграмы на правапіс звонкіх зычных на канцы слова. Правіла: звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова незалежна ад вымаўлення пішуцца нязменна, параўн.: *след — сляды, сад — сады, зуб — зубы*. *Арфаграмы заснавана на марфалагічным прынцыпе напісання.

Галлѣ — арфаграма на правапіс падоўжаных зычных. Правіла: зычныя *л', з', с', дз', ц', н', ж, ч, ш* у становішчы паміж га-лоснымі гукамі вымаўляюцца падоўжана і на пісьме абазначаюцца дзвюма літарамі, параўн.: *купалле, апавяданне, жыццѣ, падарожжа*. *Арфаграма занаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Распусціў — у слове чатыры арфаграмы. Першая (рас) — на правапіс прыставак на *з (с)*. Правіла: перад звонкімі зычнымі ў прыстаўках на *з (с)* пішацца і вымаўляецца *з*, а перад глухімі — *с*, параўн.: *звязаць, схпіць, сказаць, раздзяліць, бездарожжа, беспамылкова*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання. Другая арфаграма (с) — на адлюстраванне асімілятыўнай мяккасці. Правіла: асімілятыўная мяккасць зычных *з' і с'* на пісьме не перадаецца, параўн.: *адпусціў, песціў, змясціў*. *Арфаграма заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання. Трэцяя арфаграма (ц) — на правапіс зычных *д і т*. Правіла: зычныя *д і т* перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*, а таксама перад мяккімі *в' і м'* на пісьме абазначаюцца літарамі *дз і ц*, параўн.: *плот — на плоце, мэта — аб мэце, сад — у садзе, два — дзве*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання. Чацвёртая арфаграма (ў) — на правапіс *ў* нескладовага. Правіла: *ў* нескладовае пішацца *ў* пачатку, сярэдзіне і *ў* канцы слоў пасля галосных, параўн.: *лісяў, прыемная ўсмішка, сяўба*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Карандсты — арфаграма на правапіс ненаціскных галосных. Правіла: на месцы *о, э* пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пішацца *а*, параўн.: *звон — званы, сосны — сасна, рэдкі — радзей*. *Арфаграма заснавана на фанетычным прынцыпе напісання.

◆ *Ад слова сэрца халадзе, праходзіць сон і забыццѣ, ад слова рушацца надзеі, ад слова свеціцца жыццѣ. (С. Грахоўскі)*

Ад — арфаграма на правапіс звонкіх зычных на канцы слова. Правіла: звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова незалежна ад вымаўлення пішуцца нязменна, параўн.: *ад дому, ад лесу, ад будынка*. *Арфаграма заснавана на марфалагічным прынцыпе напісання.

Сэрца — арфаграма на правапіс спалучэнняў зычных. Правіла: спалучэнні зычных *рц, зн, нц, рн, сн, сл* на месцы спрадвечных *рдц, здн, лнц, стл* вымаўляюцца і пішуцца нязменна, параўн.: *сэрца — рус. сердце, позні —*

рус. *поздний, сонца* — рус. *солнце*. *Арфаграма заснавана на фанетычным прынцыпе напісання.

Халадзэ'е — у слове тры арфаграмы. Першыя дзве (а) — на правапіс ненаціскных галосных. Правіла: на месцы *о, э* пасля цвёрдых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пішацца *а*, параўн.: *холад* — *халады*, *дом* — *дамы*, *сэрца* — *сардэчны*. *Арфаграма заснавана на фанетычным прынцыпе напісання. Трэцяя арфаграма (дз) — на правапіс зычных *д і т*. Правіла: зычныя *д і т* перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*, а таксама перад мяккімі *в' і м'* на пісьме абазначаюцца літарамі *дз і ц*, параўн.: *плот* — *на плоце*, *мэта* — *аб мэце*, *сад* — *у садзе*, *два* — *дзве*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Праходзіць, надзе'і — арфаграмы на правапіс зычных *д і т*. Правіла: зычныя *д і т* перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*, а таксама перад мяккімі *в' і м'* на пісьме абазначаюцца літарамі *дз і ц*, параўн.: *заходзіць*, *дзеці*, *у садзе*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Збыццё', жыццё' — арфаграмы на правапіс падоўжаных зычных. Правіла: зычныя *л', з', с', дз', ц', н', ж, ч, ш* у становішчы паміж галоснымі гукамі вымаўляюцца падоўжана і на пісьме абазначаюцца дзвюма літарамі, параўн.: *жыццё*, *стагоддзе*, *зацішыа*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Свяціца — у слове дзве арфаграмы. Першая (с) — на адлюстраванне асімілятыўнай мяккасці. Правіла: асімілятыўная мяккасць зычных *з' і с'* на пісьме не перадаецца, параўн.: *свяціць*, *смах*, *свет*. *Арфаграма заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання. Другая арфаграма (ц) — на правапіс зычных *д і т*. Правіла: зычныя *д і т* перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*, а таксама перад мяккімі *в' і м'* на пісьме абазначаюцца літарамі *дз і ц*, параўн.: *свет* — *свяціць*, *лета* — *аб леце*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Кантрольныя пытанні

1. Што такое арфаграма?
2. Чаму не ва ўсіх словах можна выявіць арфаграмы?
3. Якія прынцыпы беларускага правапісу вы ведаеце? У чым іх спецыфіка?
4. Якія асноўныя правілы грунтуюцца на фанетычным прынцыпе.
5. Якія асноўныя правілы грунтуюцца на марфалагічным прынцыпе.

Трэнеравачныя заданні

1. На якім прынцыпе грунтуюцца наступныя напісанні:

а) каўказскі, лётчык, выязджаць, адступіць, не бачыць, мужчына, без клопатаў, рэзкі, снег, грамадскі;

б) вяселле, бяспрэчны, людзі, міласэрны, брацкі, маразы, драўляны, людзі, палоззе, ляснік;

в) *Краніва* (Кандрат) і *краніва* (расліна), пад горадам *Барысавам*, вучыцца з *Барысавым* Васілём, *цётка* (жанчына) і *Цётка* (Алаіза Пашкевіч), *за тое* і *затое*, *раман* (літаратурны твор) і *Раман* (мой сябар).

2. Назавіце тып выдзеленых арфаграм і правілы іх напісання.

а) вастралісты, чарнавокі, разнастайны;

б) вуліца, вучань, навука, навушнік;

в) звязаць, схапіць, узлесе, ускласці, размясціць, расказаць;

г) шлюб, парог, багаж, эпізод, кораб;

д) настаўнік, востраў, здароўе, маці-ўдава;

е) аб'ява, раз'юшаны, вераб'і, трох'ярусны.

3. Укажыце колькасць арфаграм (адна, дзве, тры) у наступных групах слоў:

а) снег, адпасці, звесці, сцяна, гасцінец, абходчык, мільярд;

б) ціха, футбол, блізка, вада, апісанне, кефір, бераг, чэшскі;

в) святочнасць, развітанне, бязводдзе, расцвісці, абцяканне.

4. Зрабіце арфаграфічны аналіз выдзеленых слоў.

І зямля свой твар мяняе. (*Я. Колас*) Пакуль паэты будуць пець — не быць радзіме безыменнай, зямлі бацькоў — не анямець. (*Н. Гілевіч*) Жыццё салдата — свечка ценькая, што лёгка ветрыкам зацьдзьмуць. (*В. Макарэвіч*) Блізка дваццаць першае стагоддзе, яго бераг бачыцца здалёк, нібы востраў, пры любой пагодзе, распазнае і не пільны зрок. (*Ю. Свірка*) З аднаго зярнятка малога вырастае магутны вяз. Колькі год яму жыць? Вельмі многа. Сто і дзвесце — залежыць ад нас. (*В. Вітка*) У Вільні Цётка працавала некаторы час сястрой міласэрнасці. (*Л. Арабей*)

Адказы да заданняў

1. а) марфалагічны; б) фанетычны; в) дыферэнцыяльны.

2. а) арфаграма на правапіс галосных у складаных словах; правіла: у першай частцы складанага слова пішацца **а**, калі націск падае на першы склад другой часткі;

б) арфаграма на правапіс прыстаўных галосных і зычных; правіла: прыстаўное **в** пішацца перад карэнным націскным у ў пачатку слова, пасля прыставак і першай часткі складаных слоў;

в) арфаграма на правапіс зычных у прыстаўках; правіла: у прыстаўках на **з-** (**с-**) перад звонкімі зычнымі пішацца і вымаўляецца **з**, а перад глухімі — **с**;

г) арфаграма на правапіс звонкіх зычных на канцы слова; правіла: звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова незалежна ад вымаўлення пішуцца нязменна;

д) арфаграма на правапіс *у, ў*; правіла: літара *ў* (нескладовае) пішацца *ў* пачатку, сярэдзіне і *ў* канцы слоў пасля галосных, а таксама пасля злучка (не працяжніка) і двукосся, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны;

е) арфаграма на правапіс мяккага знака і апострафа; правіла: апостраф пішацца пасля прыставак на зычны і *ў* сярэдзіне слоў пасля цвёрдых зычных перад *е, ё, ю, я* і націскным *і*.

3. а) — 2, б) — 1, в) — 3.

4. *Зямля, мяняе* — арфаграмы на правапіс ненаціскных галосных *е, ё, я*. Правіла: у першым складзе перад націскам замест *е, ё* пішацца *я*, параўн.: *зямля* — *землі*, *мяняе* — *змена, перамена*. *Арфаграмы заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Не анямець — у слове дзве арфаграмы. Першая (не) — на правапіс прыназоўніка *без* і часціцы *не*. Правіла: прыназоўнік *без* і часціца *не* пішуцца з літарай *е* незалежна ад вымаўлення, параўн.: *не слухаў, не быў, без аглядкі, без думак*. *Арфаграма заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання. Другая арфаграма (я) — на правапіс ненаціскных галосных *е, ё, я*. Правіла: у першым складзе перад націскам замест *е, ё* пішацца *я*, параўн.: *анямець* — *немата, ляцець* — *лётаць, спяваць* — *спець*. *Арфаграмы заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Свэчка — арфаграма — на адлюстраванне асімілятыўнай мяккасці. Правіла: асімілятыўная мяккасць зычных /с'/ і /з'/ на пісьме не перадаецца, параўн.: *святло, свет, сведка*. *Арфаграма заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання.

Лёгка — арфаграма — на правапіс звонкіх зычных ў сярэдзіне слова перад глухімі. Правіла: звонкія зычныя перад глухімі незалежна ад вымаўлення пішуцца нязменна, параўн.: *лёгка* — *лёганька, сцежка* — *сцяжынка, загадка* — *загадаць*. *Арфаграмы заснавана на марфалагічным прынцыпе напісання.

Бераг — арфаграмы на правапіс звонкіх зычных на канцы слова. Правіла: звонкія зычныя перад глухімі і на канцы слова незалежна ад вымаўлення пішуцца нязменна, параўн.: *бераг* — *берагі, рог* — *рогі, сцяг-сцягі*. *Арфаграмы заснавана на марфалагічным прынцыпе напісання.

Здалёк — арфаграма — на правапіс прыставак на *з (с)*. Правіла: перад звонкімі зычнымі *ў* прыстаўках на *з (с)* пішацца і вымаўляецца *з*, а перад глухімі — *с*, параўн.: *зблізку, збудаваць, спаганяць, сфармуляваць*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Во́страў — у слове дзве арфаграмы. Першая (в) — на правапіс прыстаўных галосных і зычных. Правіла: прыстаўное **в** пішацца перад націскным **о** ў пачатку слова і пасля прыставак, параўн.: *возера, воблака, восем, абвостраны*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання. Другая арфаграма (ў) — на правапіс **ў** нескладовага. Правіла: **ў** нескладовае пішацца ў пачатку, сярэдне і ў канцы слоў пасля галосных, параўн.: *лісяў, прыемная ўсмешка, сяўба*. *Арфаграма заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Зярня́тка — арфаграма на правапіс ненаціскных галосных **е, ё, я**. Правіла: у першым складзе перад націскам замест **е, ё** пішацца **я**, параўн.: *зярнятка — зерне, вясковец — вёска, мядок — мёд*. *Арфаграмы заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Дзвё́сце — у слове тры арфаграмы. Першыя дзве (дз, ц) — на правапіс зычных **д** і **т**. Правіла: зычныя **д** і **т** перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**, а таксама перад мяккімі **в'** і **м'** на пісьме абазначаюцца літарамі **дз** і **ц**, параўн.: *дзвесце — двухсот, дзве — два, дзянёк — дні, дзевяцера — дзевяты, пачуць — пачуты*. *Арфаграмы заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання. Трэцяя арфаграма (с) — на адлюстраванне асімілятыўнай мяккасці. Правіла: асімілятыўная мяккасць зычнага **с'** на пісьме не перадаецца, параўн.: *шчасце, шэсце*. *Арфаграмы заснаваны на марфалагічным прынцыпе напісання.

Цётка — у слове дзве арфаграмы. Першая (Цётка) — на правапіс вялікай і малой літары. Правіла: уласныя імёны, прозвішчы, псеўданімы, геаграфічныя і астранамічныя назвы, у параўнанні з агульнымі назоўнікамі, пішуцца з вялікай літары, параўн.: *танк — Танк (Максім), вера — Вера (Вярба)*. *Арфаграма заснаваны на дыферэнцыяльным прынцыпе напісання. Другая арфаграма (ц) — на правапіс зычных **д** і **т**. Правіла: зычныя **д** і **т** перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**, а таксама перад мяккімі **в'** і **м'** на пісьме абазначаюцца літарамі **дз** і **ц**, параўн.: *цётка (рус. тётя), цень (рус. тень), цёмны (рус. тёмный)*. *Арфаграмы заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання.

Міласэ́рнасі — у слове тры арфаграмы. Першая (а) — на правапіс **о, а, е, ё, я** ў складаных словах. Правіла: у складаных словах з адным асноўным націскам літары **о, а, е, ё, я** пішуцца, як у простых словах (на месцы **о, э** пасля цвёрдых зычных у першым складзе перад націскам пішацца **а**), параўн.: *чарнасліў, ільнаткацкі*. *Арфаграмы заснаваны на фанетычным прынцыпе напісання. Другая арфаграма (рн) — на правапіс спалучэнняў зычных. Правіла: спалучэнні зычных **рц, зн, нц, рн, сн, сл** на месцы спрадвечных **рдц, здн, лнц, стл** вымаўляюцца і пішуцца нязменна, параўн.: *міласэрны — рус. милосердный, сэра — рус. сердце, сонца — рус. солнце*.

*Арфаграма заснавана на фанетычным прынцеце напісання. Трэцяя арфаграма (с) — на адлюстраванне асімілятыўнай мяккасці. Правіла: асімілятыўная мяккасць зычных з' і с' на пісьме не перадаецца, параўн.: *магчымасці, маёмасці, адданасці, годнасці*. *Арфаграма заснаваны на марфалагічным прынцеце напісання.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ